

Фаргона водийсининг ўзига хос кулай минтака эканлиги барчага маълум. Минтакага тарихнинг турли даврларида кўплаб этник гуруҳлар, этнослар вакиллари келиб ўрнашган. Шубҳасиз ўзаро иктисодий- сиёсий, маданий алоқалар фаол этногенез алоқаларни юзага келтирди. Натижада тиллараро якинлашишга эhtiёж пайдо бўлди. Умуман олганда Фаргона водийсидаги этнослараро тил муносабатлари қадим даврдан бошланиб, асосан бу жараён икки йўналишда ривожланиб борди. Биринчи, тиллараро метизация(қоришув) ва иккинчиси, тилларнинг гибридлашуви ҳолатидир. Фаол кечган этнолингвистик жараёнларда тараккиёти уйгурлар билан боғланувчи туркий хунн ва усун кабилалари таъсири яққол кўринади. Академик К.Шониёзов қайд этганидек, Фаргона водийсида туркийлашиш жараёни милoddан аввалги I асрда бошланган бўлса керак¹. Фаргона водийси аҳолиси тилининг шаклланиб боришида карлук-чигил лахжаси устуворлик қилган. Тарихдан маълумки, VIIIаср ўрталарида Уйгур хоконлиги ташкил топгач, уйгурлар сиёсий етакчига айланади. Ушбу даврдан бошлаб туркий тилли элатлар орасида уйгурларнинг нуфузи анчагина юксалганлигига гувоҳ бўламиз. Уйгурларнинг асл ватани бўлган Шаркий Туркистон ҳудуди Фаргона водийси билан яқин жойлашган. Бу икки географик ҳудудда яшовчи халқлар қадим даврлардаёқ ўзаро сиёсий, иктисодий, маданий алоқаларда бўлганлар. Айниқса, ушбу ҳудуд халқларининг урф-одат ва анъаналарининг, дини, тили, турмуш тарзининг ўхшашлиги ўзаро яқинлашувга ҳам сабаб бўлган. Иктисодий ва сиёсий омиллар сабабли уйгурлар(қашқарликлар) Фаргона водийси минтақасига кўчиб ўтадилар. Шаркий Туркистон уйгурлари ва Фаргона водийси аҳолиси туркий тилнинг чигатой гуруҳига мансуб ҳисобланади. Чигатой гуруҳи тилларига ўз навбатида уйгур тилининг салмокли таъсири бўлганлиги сир эмас. Уйгур тили қадимдан ривожланган тил сифатида V-IX асрларда бадиий адабиёт, ҳуқуқий ҳужжатлар ҳамда кўплаб туркий кабилаларнинг мулоқот тили бўлиб хизмат қилган.

XIX асрнинг ўрталаридан то XX аср ўрталарига қадар давом этган уйгурларнинг Фаргона водийсига миграцияси натижасида кўплаб уйгур қишлоқлари пайдо бўлди. Ушбу жараён водийда ўзбек-уйгур этнослараро муносабатларини кизгин кечишини таъминлади. Айрим тадқиқотчилар ўзбек ва уйгур тиллараро яқинлигига ишора қилиб, ўзбек тилининг шаклланишига уйгур тили асос бўлган деб айтадилар. Шундай бўлсада, этнограф олим У.Абдуллаев, Фаргона водийсида яшовчи этнослари ўртасидаги лингвистик жараёнларни ўрганиб, ўзбек элати тилининг шаклланишида уйгур тили хусусиятларига ҳаддан ташқари қатта ўрин ажратиш ҳам тарихий ҳақиқатга тўғри келмас, деб таъкидлайди. Кўчиб ўтиш жараёнида уйгур аҳоли компакт жойлашган қишлоқларда уйгур тили(миллий тил) хусусиятлари устунлик қилди. Шунингдек, водийнинг баъзи ҳудудлари тилларида уйгурлашиш ёки “умлаут” ходисаси юз берди. Чунинчи, тилшунос олим А.К.Боровков ўзбек тилининг Наманган шевасини “уйгурлашган” деб ҳисоблайди. Наманган, Уйчи, Чортоқ шеваларида уйгур тили элементлари, айрим фонетик ва морфологик хусусиятлари яққол сезилиб туради. Шаркий Туркистон уйгурлари билан Фаргона водийсида яшаб турган уйгур этник гуруҳининг тилларини бир

Муаллиф:

20.01.2014 10:49 -

хил дейиш ҳам тўғри бўлмайди.

Ўтган йиллар мобайнида водийдаги уйгурлар тили(шеваси)да трансформацион жараёнлар тезлашган бўлсада, айрим ҳудуддаги аҳоли ўз она тилларини тўлик саклаб қолаолди. Маҳаллий ўзбек аҳоли ҳамда ўзбек тилининг кучли таъсирида бўлган уйгурлар иккала тилни паралел билганлар.

Бундай аҳоли тилшунослар томонидан “икки тилли” ёки “аралаш тиллилар” деб аталади. Мазкур аҳоли микромухитда ўз она(уйгур)тилларида, ташки яъни, ўзга этнослар билан мулоқотда эса асосан ўзбек тилида сўзлашадилар.

Уйгур тилининг сакланганлик даражасига қараб водийдаги уйгурлар зич яшовчи қишлоқ ва маҳаллаларни ўзбеклашган, аралашган, уйгур тилини яхши саклаган гуруҳларга таъсирлаш мумкин. Масалан, Фаргона водийсининг Ўш, Жалолобод, Маргилон, Қўқон шаҳарларида яшовчи уйгур аҳоли ўзбеклашган ҳамда аралашган гуруҳга, Андижон шаҳри ва туманларидаги уйгурлар эса уйгурчани яхши саклаганлиги билан ахамиятлидир.

Дала тадқиқотларида респондентларнинг шевадаги сўзларига эътибор қаратилганда “ў”, “нг”, “э” товушлари талаффузи локал хусусиятларни, “вэт”, “кан”, “ут”, “ли” қабилар умлаут қўшимчаларини акс эттириши маълум бўлди.

Фаргона водийси уйгурлари тили Шарқий Туркистон шеваларидан фарқланувчи ҳамда маҳаллий тиллар уйғунлиги остида ўзига хос тарзда шаклланиб борди. Натижада, мустикал диалектик бирлик сифатида уйгур тилининг “Фаргона шеваси” шаклланди.

Мазкур шева кўчувчи тил белгиларига кўра бир типли бўлмаган, она-тилидаги шевалар билан эса специфик жиҳатдан ўхшаш, шу билан бирга ўзбек тилига ҳам яқиндир. Шу боис ҳам уйгур тили хусусида тадқиқотлар олиб борган олим Г.С.Садвақасов, уйгур тилининг “Фаргона шеваси”ни ўзбек ва уйгур тиллари оралигидаги шева деб ҳисоблайди.

Ўтган асрнинг 30-йилларида Фаргона водийсидаги уйгурлар истикомат қилувчи қишлоқларда бир неча уйгур тилига ихтисослашган мактаблар очилади. Уйгур ёзуви араб графикасига асосланган бўлиб кейинроқ, лотин ва кирил алифбосига ўтилган. 1980 йилларга келиб уйгур аҳоли фарзандлари ўзбек тилига ихтисослашган мактабларга қатнаш бошлаганлар.

Уйгур аҳоли йилдан-йилга кўпайиб борсада, бу ҳудудларда ўзбеклашиш ёхуд трансформация жараёни жадаллашди. Бирок, бу ҳолат уйгурларнинг этник идентиклик даражасини йўқолишига олиб келмасда, уйгур қишлоқларида тил изоляцияси(чекланган ҳудудда фойдаланиш) кечмоқда.

Ҳулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, ҳозирга келиб бутун дунё микёсида глобаллашув жараёни кучаймоқда. Шундай пайтда мамлакат ҳудудида яшаётган қанча миллион йилдан буён уларнинг анъаналарини, маънавий маданиятини ўрганиш муҳим ахамиятга эга бўлиб этнология, этнолингвистика, этнопсихология ва этносоциологиянинг долзарб масалаларидан ҳисобланади. Зеро ҳар бир этник бирлик қанча жиҳатдан қанчалик кўп ёки қанча бўлмасин ўз этник кийёфасига эгадир.

Г.Валихонова

Андижон қишлоқ хўжалик

институти қатта ўқитувчиси